

Memlûklerde İlmî Hayat ve Kadınların İlmî Hayattaki Yeri*

Scholarly Life in Mamluk Sultanate and Women's Place in Scholarly Life

Muhammet Yılmaz** - Nagihan Emiroğlu***

Abstract: The Mamluks State, which is named as “the Realm of the Turks”, attracts attention with its numerous encyclopedic literary, historical, religious and biographical works. This shows that the period in question was a scene of great scholarly activity. There are those who link the scholarly revival of the Mamluks in Egypt to the revival of the Abbasid caliphate in Egypt, or those who link it with the migration of many scholars from other Islamic countries to Egypt as a result of the Mongol invasion. In fact, it is possible to explain this phenomenon with the value that the Mamluk sultans and emirs gave to scholars and science itself. Regardless of the reason, the scholars that are trained in all branches of Islamic sciences, the compiled works, the established darülhadis and madrasahs and the grown students witness the scientific life in this period. In this period, women played an active role in scientific life as well as men. Women have taught many courses, especially Hadith, in homes, gardens and mosques. The traces of Turkish culture can be clearly seen in the participation of women in social life during the Mamluk period. As a matter of fact, in order to see the social status of women in the social structure of this period, it is enough to look at the nicknames given to them. It is known that the Mameluke rulers attach great importance to their ladies and use the nickname “havend (hond)”, which is an honor of their own, for them. However, with few exceptions, women did not come to the forefront in the political sphere. On the other hand, it can be said that they play an active role especially in scholarly, social and architectural fields.

Structured Abstract: The period of Mamelukes is an important period with many literary, historical, religious and biographical works that have survived to the present day. This situation shows that there was a great scientific activity in this period. The scientific revival of the period of Mamelukes in Egypt was attributed to the revitalization of the Abbasid caliphate in Egypt by some researchers. On the other hand some researchers have linked the migration of many scholars from other Islamic countries to Egypt as a result of the Mongol

* Bu bildiri, Çukurova Üniversitesi BAP'ın, SBA-2015-4856 ID'li projesi tarafından desteklenmiştir.

** Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri
Prof. Dr. Cukurova University, Faculty of Theology, Department of Foundations of Islamic Sciences
ORCID 0000-0002-1197-2716
muhyilmaz@cu.edu.tr

*** Arş. Gör. Dr., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri
Res. Asst. Dr., Cukurova University, Faculty of Theology, Department of Foundations of Islamic Sciences
ORCID 0000-0002-9998-3486
nyanar@cu.edu.tr

Cite as/ Atıf: Yılmaz, M., Emiroğlu, N. (2020). Memlûklerde ilmî hayat ve kadınların ilmî hayattaki yeri, *Turkish Studies - Religion*, 15(1), 97-111. <https://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.39764>

Received/Geliş: 15 November/Kasım 2019

Checked by plagiarism software

Accepted/Kabul: 25 March/Mart 2020

Published/Yayın: 30 March/Mart 2020

Copyright © INTAC LTD, Turkey

CC BY-NC 4.0

invasion. In fact, it is possible to explain this phenomenon with the value that the Mamelukes sultans and emirs gave to scientists and scholars.

It is clear that factors such as the structure of a state, its administration, its view of science and scholars and the social status of women have a significant role in shaping the scientific life in that society. It is among the subjects of this research that how scientific life and women occupy a place in scientific life during the period of Mamelukes, whether sultans, emirs and their spouses, mothers and daughters or some wealthy women support scientific life.

The aim of this study is to show how the scientific life developed in the field of all Islamic sciences, especially the hadith during the period of Mamelukes and what kind of developments took place in which branches especially the development of the hadith and the contributions of women scholars to this science.

The questions to be searched for in this research can be listed as follows: What are the educational opportunities in the Mameluke Turkish State? What are the places for education and training and the courses carried out in these places? Who conducted these courses? What are the internal and external factors that affect this scientific activity? Have women played an active role to conduct of educational activities? In particular did women contribute to the science of hadith? Are there any prominent female scholars?

There are very few Turkish publications about the scientific life and the place of women in scientific life in the period of Mamelukes. Who made a name with his work in this field in Turkey İsmail Yiğit's "Political-Religious-Cultural Social History of Islam: the Mamelukes" is working to address the issue of Islamic History in perspective. His work "An Overview of the Scientific Movement of the Mameluke Period (1250-1517)" explains the efforts made in all areas of Islamic sciences in this period. Yiğit's work titled "Women in the period of Mamelukes (1250-1517)" are reveals the political position of women in Mameluke society.

Muhammad Kemallidin's work "el-Hareketü'l-'Ilmiyye fi Mısır fi Devleti'l-Memâlikî'l-Çerâkise" is the subject of scientific activity in the Circassian Mamelukes. Samira Kortantamer's work "Women in the Mameluke Society" is useful in maintaining the roles women play in society, but does not adequately mention their activities in the scientific field. Fatma Kavşut's master thesis titled "The Place of Women in Hadith Science (Hijri IX. Century the period of Mamelukes)" is the subject of the Mamelukes IX. century on the place of women in the hadith science. But this study does not give an idea related to VII. century.

It is possible to encounter a lot of different information and documents while studying a historical period. Their use in a scientific study is closely related to their reliability. In addition to the reliability of resources, it is also important to correctly interpret the available information. In order to accomplish this, the information given in different sources has been compared and blended in an integrated manner. For this reason, not only the biographical source screening method but also the comparison method was used in our study.

It is clear that factors such as the structure of a state, its administration, its view of science and scholars and the social status of women have a significant role in shaping the scientific life in that society. Women occupy an important place in scientific life in the period of Mamelukes; sultans, emirs and their spouses, mothers and daughters and some wealthy women are directly proportional to the support and incentives given to science. It is seen that many wealthy women especially sultan and close of umera come to the forefront in the construction of educational institutions such as madrasah, hangah and ribat. There are even large numbers of women employed in these educational institutions and moreover, some of these institutions are fully devoted to women's protection and education.

It is seen that the Mameluke society attaches importance to the education of women and is willing to provide the necessary education to children, especially in religious sciences. As a matter of fact, children were taken to scientific assemblies organized in both schools, houses or madrasah during this period. It should be stated that the fact that families demand their children to be narrated from the scholars of the period in the future, especially the participation of women in scientific life. The fact that there is information in the sources that the children between the ages of 1 and 5 are taken into permission confirms this issue.

In the period of Mameluke, the issue of communicating with different teachers observed in the hadith reading and receiving an permission was not limited to children but this was also observed in adult female scholars. In this context, in terms of hadith, it is seen that the women's hadiths of the period first benefited from

the scholars in their regions and they also took lessons from the scholars coming from other regions to their regions.

Keywords: Hadith, Mamluks, Turks, Scholarly Life, Women

Öz: “Türk Devleti” diye isimlendirilen Memlûkler Devleti, günümüze ulaşan çok sayıdaki ansiklopedik çapta edebî, tarihî, dinî ve biyografik eserleriyle dikkat çekmektedir. Bu durum söz konusu dönemin büyük bir ilmî hareketliliğe sahne olduğunu göstermektedir. Mısır’da Memlûkler devrinde görülen ilmî uyanışı, Abbâsî hilafetinin Mısır’da yeniden ihyasına bağlayanlar olduğu gibi, bunu Moğol istilası neticesinde diğer İslam ülkelerinden pek çok âlimin Mısır’a göç etmesi ile ilişkili görenler de vardır. Esasen bu olguyu Memlûk sultan ve emîrlerinin ilme ve ilim adamlarına vermiş oldukları değerle izah etmek de mümkündür. Neden her ne olursa olsun İslâmî ilimlerin her branşında yetişen âlimler, telif edilen eserler, kurulan darülhadis ve medreseler, yetiştirilen talebeler bu dönemdeki ilmî hayata şahitlik etmektedir. Bu dönemde erkeklerin yanında kadınlar da ilmî hayatta etkin rol oynamışlardır. Hadis ilmi başta olmak üzere kadınlar, evlerde, bahçe ve camilerde düzenledikleri ilim meclislerinde pek çok ders okutmuşlardır. Memlûkler döneminde kadınların sosyal hayata katılımlarında Türk kültürünün izleri açıkça görülebilir. Nitekim söz konusu dönemin toplumsal yapısında kadınların sosyal statülerini görmek için onlara verilen lakaplara göz atmak yeterli olacaktır. Memlûk yöneticilerinin hanımlarına büyük bir değer verdiği ve aslen kendilerine mahsus bir şeref unvanı olan “havend (hond)” lakabını onlar için de kullandıkları bilinmektedir. Gerçi birkaç istisna dışında bu dönemde kadınlar siyasi alanda pek fazla ön plana çıkmamışlardır. Bununla birlikte onların özellikle ilmî, içtimai, mimarî vb. alanlarda etkin bir rol oynadıkları söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Memlûkler, Türk, İlmî Hayat, Kadın

Giriş

Ku’an, her ikisinin de insanlık ailesinin bir parçası olması bakımından kadını erkekle eşit statüde bir varlık olarak kabul etmiş ve daha huzurlu ve bir hayat sürmeleri için insanların çift yaratıldıklarını belirtmiştir. Arap dilinin bir özelliği olarak müzekker ifade edilmiş Kur’an emirlerine, hanımlar kendilerini de muhatap saymada en ufak bir tereddüt göstermemişlerdir. Esasen onlar emir ve yasakları böyle anladıklarından dolayı Hz. Peygamber döneminde Müslüman kadın, gücü yettiği ölçüde erkekle birlikte İslam davetine koşmuş, hicreti göze almış, harpten korkmamış, yaralıların imdadına yetişmiş ve gerektiğinde savaşmıştır. Hz. Peygamber döneminden itibaren hemen her dönemde, ilmi hayatta yerini almış olan kadınların, bir Türk devleti olan Memlûkler döneminde nasıl bir rol üstlendiği ve ne tür faaliyetler içerisinde yer aldığı tespit bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Bu çalışma kaynak taramasına dayalı olarak yapılmıştır. Bu araştırmada, gerek umum ve özel nitelikli Memlûklerin tarihlerine dair kitaplar, gerekse biyografik malumat veren birçok kitap, tek tek taranmak suretiyle kadınların ilmi hayattaki konuları tespit edilmeye çalışılacaktır.

Memlûk Devleti, sultanların kökeni veya askerî eğitimlerini aldıkları yere göre Türk ve Çerkez ya da Bahrî ve Burcî Memlûkleri şeklinde iki döneme ayrılmaktadır. Ancak her ne kadar Memlûk Devleti ile ilgili, sultanların kökenine işaret edilen böyle bir sınıflandırma söz konusu olsa da dönemin tarihçileri bu dönemi Türk Devleti olarak isimlendirmişlerdir. Bunun sebebi büyük çoğunluğu Orta Asya’dan getirilen bu köle askerlerin Türk olarak kabul edilmeleridir. (Ayaz, 2015: 25-26) Bu devlet, Abbâsî hilafetinin Moğollar tarafından ortadan kaldırılmasından kısa bir süre önce 648/1250 yılında Mısır’da kurulmuş bir devlettir. Yaklaşık üç asır süren hâkimiyetleri, 923/1517’de Osmanlılar tarafından sona erdirilmiştir. (Yiğit, 2002: V, 748).

Memlûkler dönemi, günümüze ulaşan çok sayıdaki ansiklopedik çapta edebî, tarihî, dinî ve biyografik eserle dikkat çekmektedir. Bu durum söz konusu dönemin büyük bir ilmî hareketliliğe sahne olduğunu göstermektedir. Mısır’da Memlûkler devrinde görülen ilmî uyanışı, Abbâsî hilafetinin Mısır’da yeniden ihyasına bağlayanlar olduğu gibi, bunu Moğol istilası neticesinde diğer

İslam ülkelerinden pek çok âlimin Mısır'a göç etmesi ile ilişkili görülenler de vardır (Koprman, 1992: VII, 41). Esasen bu olguyu Memlûk sultan ve emîrlerinin ilme ve ilim adamlarına vermiş oldukları değerle izah etmek de mümkündür (Yılmaz, 2008: 33).

Memlûklerde İlmî Hayat

Eyyübî devlet adamlarını örnek alan Memlûk sultan ve emîrleriyle sultan hanımlarının, âlimlerin ve zengin tüccarların birbirleriyle yarışmasına medrese inşa etmeleri Kahire ve Dımaşk başta olmak üzere Memlûklerin hâkim oldukları coğrafyada medreselerin sayılarının hızla artmasına neden olmuştur. Medreseler çoğunlukla Şâfiî ve Hanefî fikhî medresesi olmakla birlikte diğerlerine ait olanlar da bulunmaktadır.¹

Memlûk sultan ve emirleri, gerek zühd gerekse takvalarına bir gösterge teşkil etmesi ve aynı zamanda halk arasındaki itibarlarını desteklemek, kuvvetlendirmek amacıyla çok sayıda medrese yaptırmıştır. Bunların başlıcaları, el-Melikü'z-Zâhir Baybars'ın (658-676/1260-1277) yaptırdığı “ez-Zâhiriyye”, el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un (birinci saltanatı: 693-694/1293-1294; ikinci saltanatı: 698-709/1299-1309; üçüncü saltanatı: 709-741/1310-1341) yaptırdığı “en-Nâsiriyye”, el-Melikü'z-Zâhir Berkûk'un (birinci saltanatı: 784-791/1382-1389; ikinci saltanatı: 792-801/1390-1399) yaptırdığı “el-Berkûkiyye” medreseleridir. (Koprman, 1992: VII, 41). Bu medreselerin çoğunluğu, Ehl-i Sünnet'e mensup dört mezhepten birine ait idi. Geriye kalanların bir kısmı iki mezhebe, bir kısmı da üçü ya da dördüne birden tahsis edilmişti. Ancak, mezheplerden sadece birine ait olan medreselerde de diğer üç mezhep fikhıyla birlikte Hadis, Tefsir vb. dinî ilimler okutulmaktaydı. Fıkıh ağırlıklı eğitim verilen bu medreselerin yanında dârülkur'ân (Kıraat ve Tefsir Medresesi) ve dârülhadîsler de (Hadis Medresesi) mevcuttu. Fıkıh, Tefsir, Hadis, Tasavvuf vb. dinî ilimlerin okutulduğu bu medreselerin pek çoğunda, yetim ve yoksul çocuklar için yapılmış yatılı ilk mektepler de bulunmaktaydı. (Yiğit, 1991: VII, 245-246).

Medreseler, öncelikle ilmî müesseseler olup, temelde İslâmî ilimlerin öğretildiği mekânlardı. Cami ve mescitler ise münhasıran dinî hizmetler için inşa edilmiş olduğundan bunların tedris maksadıyla kullanılmaları ikincil bir öneme sahipti. Memlûk sultanlarının hemen hepsi medreselerin yanı sıra bir veya daha fazla sayıda mescit de inşa ettirmiştir. Sadece el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalâvûn ve onun emîrlerinin 30 mescit inşa ettirdikleri kaydedilmektedir. (Suyûtî, 1997: II, 232). Cami ve mescitlerde kurulan ders halkalarına, talebeler yanında cemaatten katılanlar da oluyordu. Bu bakımdan onlar herkese açık bir öğretim kurumu özelliği taşıyor ve halkın aydınlatılmasına katkıda bulunuyordu. İslâmî fetihlerin ardından Mısır'da inşa edilen ilk cami olan ‘Amr b. el-‘Âs Câmii'nde Memlûkler zamanında Fıkıh öğretimi yapılan sekiz ders salonu bulunmaktaydı. İbn Tolûn Câmii'nde ise dört mezhep fikhî yanında, Tefsir, Hadis ve Tıp dersleri veriliyordu. (Yiğit, 2002: V, 751).

Medrese ve camii gibi eğitim kurumlarının çok sayıda inşa edilmesi yanında bu dönemdeki ilmî hareket ve canlılığın temel sebeplerinden biri de sultan ve emîrlerin ilim öğrenme hususundaki gayretleridir. Türk Memlûkler döneminin en büyük sultanlarından Baybars, ilme ve âlimlere ilgi, destek ve teşviklerde bulunmuş böylelikle ilmî ve kültürel hayatın canlanmasına önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Onun yaptırdığı Zâhiriyye Medresesi bu durumu teyit edici mahiyettedir. Nitekim

¹ Nuaymî'nin verdiği bilgilere göre Dımaşk medreseleri arasında Şâfiî fikhî medresesi 63, Hanefî fikhî medresesi 52, Mâlikî fikhî medresesi 4, Hanbelî fikhî medresesi 11 adet idi. (Nuaymî, 1990: I, 96-500, II, 3-99). Makrîzî ise Kahire medreselerinin dağılımını şu şekilde vermektedir: Şâfiî fikhî medreseleri 14, Hanefî fikhî medreseleri 10, Şâfiî-Hanefî fikhî medreseleri 6, Mâlikî fikhî medreseleri 4, Şâfiî-Mâlikî fikhî medreseleri 3, Mâlikî-Hanefî fikhî medreseleri 1, Dört mezhep fikhî medreseleri 4, Mezhep belirtilmeyen 25. Bkz. (Makrîzî, 1998: IV, 199-266; Yiğit, 2015: 245; Düzenli, 2018: 535-536; Ma'tûk, 2000: 101).

Baybars devrinden itibaren ilmî faaliyetler gittikçe daha da kuvvetlenmiş ve Ezher Camii etrafında küçük bir ilim şehri teşekkül etmiştir.² (Koprıman, 1992: VII, 41)

Memlûk sultanları, bazı müesseselerin açılış töreninde, âlim ve kadıların da bulunduğu büyük topluluklara ziyafet verirlerdi. Âlim topluluğunun bir araya gelmesini fırsat bilen bazı Memlûk sultanları bu merasimleri, ders meclislerine dönüştürür ve bilgilerini artırırlardı. Mesela el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun, Kahire'de bulunan Siryâkûs denilen bölgedeki sarayının yakınına inşa ettirdiği hankahın³ açılış törenine iştirak eden çok sayıda sûfi, kadı ve âlime büyük bir ziyafet tertip etmiştir. Bu törende Sultan, Bedreddin b. Cemâa'nın (ö. 733/1333) *Tüsâiyyât*'ından 20 hadisi, oğlu İzzeddin b. Cemâa'dan dinlemiştir. İzzeddin b. Cemâa'ya güzel bir kaftan hediye ederek ikramda bulunan Sultan, İbn Cemâa başta olmak üzere orada bulunan pek çok âlime 30000 dirhem ihsan etmiştir. (İbnü'l-Verdî, 1996: II, 269).

Bazı Memlûk sultanları sadece açılış gibi merasimlerde değil düzenli olarak haftada iki ya da daha fazla ilim meclisi akdeder, bu meclise katılan âlimlerin ilmî münakaşalarını dinler, bizatihi kendileri de sorular yönelterek bu ilmî havaya ortak olurlardı. (Âşûr, 1992: 158). 711 yılında Şerefüddin Hüseyin b. Ali b. İshak eş-Şâfiî'nin, Sadreddin Süleyman el-Kürdî yerine göreve başladığı Azrâviyye Medresesi'ndeki ilk derse kadilkudât, vezir ve çok sayıda kişi de katılmıştır. (Birazî, 2006: IV, 6). Açılış ya da görev değişikliği üzerine yapılan dersler yöneticiler açısından, halkla buluşmak adına güzel bir vesile olduğu için oldukça önemlidir. Bu nedenle bu tür derslere mutlaka yöneticilerden de katılanlar olmuştur. (Emiroğlu, 2019: 287).

Burcî Memlûkler döneminde de Memlûk yöneticilerinin ilmî faaliyetlere yönelik gayret ve çabaları artarak devam etmiş, sultanlar arasında *Sahîhu'l-Buhârî* gibi hadis eserlerini icâzet yoluyla rivâyet edenler de çıkmıştır. Mesela, İbn Hacer, Sultan el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî'nin (815-824/1412-1421), Sirâcüddin el-Bülkîn'den (ö. 805/1402) *Sahîhu'l-Buhârî*'yi özel icâzetle rivâyet ettiğini ve bu icâzetnâme-yi sefere çıktığında dahi yanından ayırmadığını belirtmiştir. Ayrıca İbn Hacer, bu sultanın huzurunda ilim meclislerinin tertip edildiğini de zikretmiştir. (İbn Hacer, 1994; III, 129). Aynî ise (ö. 855/1451) el-Melikü'l-Müeyyed'in hayatına dair eserinde, sultanın özellikle pazar ve çarşamba günleri sarayda çok sayıda âlim ve salih kimse ile bir araya geldiğini, gerek ilmî ve gerekse diğer konularda onlarla görüş alışverişinde bulunarak ilmî tartışmalara iştirak ettiğini ve toplantı bitiminde ikramda bulunduğunu kaydetmektedir. Yine 'Aynî, sultanın cuma gecelerinde de yanında çok sayıda fakih, kâri ve vaizle toplantılar düzenlediğini; sohbet, vaaz, Kur'an okuma gibi etkinliklerden sonra yiyecek ve içecek ikramında bulunduğunu da belirtmektedir. ('Aynî, 1998: 274).

el-Melikü'z-Zâhir Seyfüddin Tatar (824/1421) gibi bazı sultanların âlimleri sevdiği, onlara büyük hürmet gösterdiği ve ikramda bulunduğu (İbn Hacer, 1998: III, 257-258), Hanefî fıkhi ile ilgili konularda bilgi sahibi olduğu ve Türkçe şiirler okuduğu ifade edilmektedir. (Sehâvî, t.y.: IV, 8). 'Aynî, Sultan Tatar'ın isteğiyle Hanefî fıkhi ile ilgili *el-Kudûrî* adlı eseri; Sultan el-Melikü'l-Eşref Barsbay'a (824-841/1422-1438) takdim etmek üzere de kendisinin telif ettiği *'İkdü'l-Cümân fi Târîhi Ehli'z-Zamân* adlı meşhur tarihini Türkçeye çevirmiştir. 'Aynî'nin Sultan Barsbay'a dinî bilgileri öğrettiği, onun da "Bedrüddin el-'Aynî olmasaydı İslam hakkındaki bilgimiz çok yetersiz kalırdı" dediği nakledilmektedir. (Nebbâhîn, 1981: 147). Yine bu dönemin sultanlarından el-Melikü'z-Zâhir Çakmak'ın (842-857/1438-1453) fakih bir hükümdar olduğu, el-Melikü'l-Eşref Seyfüddin Kayıtbay'ın (873-902/1468-1495) birçok kitabı mütalaa ettiği, el-Melikü'l-Eşref Kansu Gavri'nin de (906-922/1501-1516) sarayda ilmî ve dinî meclisler tertip etme konusunda çok istekli olduğu ve haftada en az bir defa ilmî toplantı düzenlediği kaynaklarda ifade edilmektedir. (Nebbâhîn, 1981: 147).

² Memlûkler döneminde eğitim kurumları ve bu kurumlarda yapılan hadis dersleri hakkında geniş bilgi için Bkz. (Özkan, 2012: 33-78; Emiroğlu, 2019: 9-53).

³ Bu hankah için Bkz. (Kalkaşendî, 1992: 370).

İlim öğrenme konusunda emîrler de sultanlardan geri kalmamış, hatta bazıları “muhaddis” ve “fakîh” gibi unvanlar almışlardır. Memlûkler döneminde ilmî liyakatiyle tanınan ve bahsedilen unvanlarla nitelendirilen birçok emîr bulunmakla birlikte, biz bunlardan önemli gördüğümüz birkaçını örnek vermekle yetineceğiz. Emîr Alemüddin Sencer b. Abdullah İmam Şâfiî'nin *Müsned*'ini rivâyet ederek eseri güzel bir tertibe sokmuş ve iki cilt halinde de şerh etmiştir. (İbn Habîb, 1982: I, 245; Yusuf el-Attârî, 2010: 14). Emîr Seyfeddin Tenkiz (ö. 741/1340), İbnü's-Şihne'den *Sahîh-i Buhârî*'yi pek çok kez dinlemiştir. *Sahîh-i Müslim*'i de semâ eden Tenkiz, kendisi de hadis rivayet etmiştir. (Safedî, 2000: X, 260-261). Nâibü'l-kal'a Tağrıbermiş el-Celâlî (ö. 852/1447) âlim emîrler arasında ön plana çıkanlardan biridir. Onun Hadis, Fıkıh, Tarih ve Edebiyat gibi ilimlerde söz sahibi olduğu, semâ, kıraat gibi metotlarla hocalardan ilim alma konusundaki gayretlerinden dolayı Hadis ilminde derinleştiği, Türkçe ve Arapça olarak nazım halinde şiirler söylediği kaydedilmektedir Emîr İyâs el-Fârîsî el-Hâsekî (ö. 883/1478) ise muhtasar ve mufassal çok sayıda şerh ve fetva kitabına sahipti. Fıkıhta uzmanlaştığından kendisine çok sayıda problemler getirilmekte olan Emîr İyâs, fasih bir üsluba sahip olup, bazı nahivcilerin hata ettiğini söyler ve onları tenkit ederdi. (Kemâlüddîn, 1990: 22.)

Memlûk coğrafyasının her yönden güvenli bir yer olması, diğer bölgelerden çok sayıda âlimin buraya gelmesine zemin hazırlamış, başta muhaddisler olmak üzere çok sayıda ilim adamının Mısır'ı vatan edinmesine vesile olmuştur. Bu durum daha önce ifade ettiğimiz ilmî canlılığın bir başka sebebi olarak gösterilebilir. Nitekim belki de bu sayede Memlûklerin hâkimiyeti altında geçen iki buçuk asırlık uzun zaman diliminde Kıraat, Tefsir, Hadis ve Fıkıh gibi dinî ilimlerin her branşında çok sayıda büyük âlim yetişmiştir.

Memlûkler döneminde özellikle hadis sahasında oldukça önemli çalışmalar yapılmış ve bu dönem Hadis ilminin altın devirlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Hadis tarihinin en ünlü şârihleri ve ricâl âlimlerinin yaşadığı bu dönemin büyük muhaddisleri tarafından telif edilen bazı eserler, telif edildikleri yıllardan itibaren bu sahanın vazgeçilmez ve yeri doldurulamaz başlıca eserleri arasına girmiştir. Ayrıca temel hadis kaynakları üzerine yapılan şerhler dikkat çekici bir boyut kazanmıştır. Mesela *Sahîhu'l-Buhârî*'nin İbn Hacer ve 'Aynî şerhleri ile *Müslim*'in Nevevî şerhi bu dönemin ürünüdür. (Yılmaz, 2008: 42). Memlûkler döneminde muhaddisler, ilmî çalışmalarını özellikle önceden yazılmış hadis kitapları üzerine yoğunlaştırmışlardır. Yapılan çalışmalar daha ziyade hadis kitaplarında yer alan hadisleri bir kaynaktan toplamak, bir hadis âliminin şartlarına uyduğu halde kitabına almadığı kabul edilen hadisleri yeni bir eserde bir araya getirmek, başta kütüb-i sitte olmak üzere bazı hadis kitaplarını esas alarak başka kaynaklarla mukayese ederek fazla hadisleri (zevâid) yeni bir kitapta derlemek, bazı hadis kitaplarını kısaltmak ve bazılarını da şerh etmek şeklinde gerçekleşmiştir. (Yiğit, 1991: VII, 272.)

Münzirî (ö. 656/1258), Nevevî (ö. 676/1277), İbn Dakîkî'l-İd, Abdülmü'min ed-Dimyâtî (ö. 705/1305), İbn Teymiyye, İbn Seyyidinnâs (ö. 734/1334), Bîrzâlî (ö. 738/1337), Yûsuf b. Abdîrahmân el-Mizzî (ö. 742/1341), Zehebî, İbn Kayyim el-Cevziyye, Halîl b. el-Keykeldî el-'Alâî (ö. 761/1360), Zeyla'î (ö. 762/1361), Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361), 'İzzüddîn b. Cemâ'a (ö. 767/1366), İbn Kesîr, Zerkeşî (ö. 794/1392), İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393), İbnü'l-Mulakkın (ö. 804/1402), Bülkînî, Zeynüddîn el-'Irâkî (ö. 806/1403) Heysemî (ö. 807/1404), Fîrûzâbâdî (ö. 817/1414) Veliyyüddîn el-'Irâkî (ö. 826/1423), İbnü'l-Cezerî, Sıbt İbni'l-'Acemî (ö. 841/1437), İbn Nâsirüddîn ed-Dımaşkî (ö. 842/1438), İbn Hacer, Bedrüddîn el-'Aynî, İbn Kutluboğa, Burhânüddîn el-Bukâ'î (ö. 885/1480), Sıbt İbn Hacer (ö. 899/1494), Sehâvî, Suyûtî, Kastallânî (ö. 923/1517) gibi muhaddisler Memlûk döneminin önde gelen muhaddisleri arasındadır. Çoğu günümüze ulaşan değerli eserler telif eden söz konusu âlimler ve bazı eserlerine de kısaca temas edilmelidir. Mesela Ebû Zekeriya Yahyâ b. Şeref en-Nevevî'nin *Şerhu Sahîhi Müslim (el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim)* adlı *Müslim* şerhi dışında *Riyâzü's-Sâlihîn, el-Ezkâr, el-Erba'ûn, el-İrşâd fî Ulûmi'l-Hadis, et-Takrîb ve't-Teysîr li Ma'rifeti Süneni'l-Beşîri'n-Nezîr* gibi kitapları vardır. Nevevî'nin ayrıca Şâfiî Fıkıhı, Arap dili gibi alanlarda da çok sayıda telifi bulunmaktadır. İbn Dakîkî'l-İd diye meşhur olan

Muhammed b. Ali b. Vehb el-Kuşeyrî'nin *el-Ahkâm fî Şerhi Ehâdîsi Seyyidi'l-Enâm*, *el-Erba'ûn fî'r-Rivâye 'an Rabbil'l-Âlemîn*, *el-İktirâh fî Beyâni'l-Istılâh*, *el-İlmâm bi Ehâdîsi'l-Ahkâm* adlı önemli eserleri vardır. Yaşadığı dönemde Şam bölgesinde “şeyhu'l-muhaddisîn” unvanını almış olan Yûsuf b. Abdîrahmân el-Mizzî, 23 yıl Dımaşk'ta Eşrefiyye Dâru'l-Hadîs hocalığı (Meşihatü Dari'l-Hadîs) makamında oturmuştur. Zehebî onu tanıdığı dört büyük hadis hafızından biri ve ricâl bilgisi en iyi olanı olarak niteler. Hadis ricâli hakkındaki başvuru kaynakları arasında önemli bir yere sahip olan *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl* özellikle *Kütüb-i Sitte* ricâli ile ilgilenenler için baş eser konumundadır. (Yılmaz, 2008: 42).

Aslen Türk olan Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Kaymaz ez-Zehebî et-Türkmâni, hiç şüphesiz İslam ilim ve kültür tarihinin önde gelen simalarından biridir. 44 yaşlarında müderrislik makamına oturan Zehebî, Birzâlî, Mizzî ve İbn Teymiyye gibi dönemin en büyük ilmî otoritelerinden biri olmuştur. Kur'ân ve kıraat eğitimi ile ilim tahsiline başlayan Zehebî erken yaşta yedi kıraat öğrenmiş (İsnevî, 1987: I, 273; Hüseyinî, 1998: V, 22) on sekiz yaşında hadis ilmine yönelmiştir. Zehebî hadis ilmine olan ilgisinin artmasında hocası ve arkadaşı Birzâlî'nin, yazısını beğenmesi ve hattını muhaddislerin hattına benzetmesinin etkili olduğunu ifade etmektedir. (Kütübî, 1973: III, 197-198; Şevkânî, 1348: II, 51; Kettânî, 1982: I, 220). Zehebî ilim hayatı boyunca Dımaşk, Kahire, Ba'lebek, İskenderiyye, Mekke, Medine, Halep, Nablus gibi pek çok yere ilmî seyahat de bulunmuş⁴ ve çokça hocadan ders almıştır. Dımaşk'ta Ebû Hafs Ömer b. el-Kavvâs, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Hibetullah b. Asâkir, Yusuf b. Ahmed el-Ğasûlî, Mısır'da İbn Dakîku'l-îd, Dimyâtî, Ahmed b. İshâk el-Eberkûhî, İsâ b. Abdülmün'im b. Şihâb, Ebû'l-Abbâs ez-Zâhirî, Ba'lebek'de Tâceddin Abdülhâlik b. Alvân, Zeyneb bint Ömer b. Kindî Zehebî'nin istifade ettiği hocalardan bazılarıdır. (İbn Râfi', 1982: I, 56; Tâceddin es-Sübki, 1992: IX, 101-102). Zehebî'nin *Mu'cem*'inde semâ ve icâzet yoluyla ilim tahsil ettiği hocalarının sayısı bini aşkındır. Sadece hadis hocalarına tahsis ettiği eserinde ise üç yüz küsur isim yer almaktadır. (Zehebî, 1990: 17-688; 1988: 7-329; Emiroğlu, 2019, 161-162).

Zehebî, Hadis ilminin muhtelif konuları hakkında özellikle de râvîlerin cerh ve ta'dilleriyle muhaddislerin biyografilerine dair yazdığı son derece önemli eserleriyle haklı olarak bu sahanın en büyük otoritelerinden biri kabul edilir. Başta hadis olmak üzere, Tarih, Kıraat ve Fıkıh gibi birçok sahada 200'ü aşkın eser kaleme almış olan Zehebî'nin *Tezkiretü'l-Huffâz*, *Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl* ve *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ* gibi eserleri günümüze kadar sahasının temel kaynakları ve referans kitapları olarak el üstünde tutulmuştur. Zehebî'nin hadislerle ilgili eserleri arasında *Tecridü'l-Usûl fî Ehâdîsi'r-Rasûl*, *el-Müstedrek alâ Müstedreki'l-Hâkim*, *Divânü'd-Du'afâ ve'l-Metrûkîn*, *el-Muğni fî'd-Du'afâ*, *Tecridü Esmâi's-Sahâbe* ve *Zikru men Yü'temenü Kavlühü fî'l-Cerh ve't-Ta'dil* de zikredilebilir. (Yılmaz, 2008: 44).

Elfiyetü'l-İrâkî olarak bilinen manzum eseriyle şöhret kazanan Zeynüddîn el-İrâkî de bu dönemin önemli hadis âlimlerinden biridir. Hadis usulü ile ilgili bu eserine bir de şerh yazan İrâkî, *Tahrîcü Ehâdîsi'l-İhyâ* adlı eserinde Gazâlî'nin *İhyâ*'sında yer alan hadislerin kaynağını tespit etmeye çalışmıştır. Bu dönemde hadis alanında meydana gelen en önemli gelişmelerden birisi olan hadis imlâ geleneğinin tekrar canlandırılmasında onun önemli katkılarının bulunduğu da işaret edilmelidir. Nitekim Zeynüddîn el-İrâkî 795/1393 yılından başlayarak 806/1403 yılında vefat edinceye kadar hadis imlâ ettirmeye devam etmiş, bu süre zarfında hadis ve hadis ilimlerine dair dört yüz on altı meclis düzenlemiştir. (Yiğit, 1991: VII, 272-273).

İbn Hacer el-Askalanî, Hadis başta olmak üzere birçok ilimde otorite kabul edilmiştir. *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, *Nuhbetü'l-Fiker*, *en-Nüket 'alâ İbni's-Salâh*, *Tehzîbü't-Tehzîb*, *Lisânü'l-Mizân*, *Hedyü's-Sârî*, *el-Lübâb fî Şerhi Kavli't-Tirmizî ve fî'l-Bâb*, *Ta'cilü'l-Menfa'a bi Rivâyeti Ricâli'l-Eimmeti'l-Erba'a*, *Tahrîcü Ehâdîsi'r-Râfi'i* İbn Hacer'in hadislerle ilgili eserlerinden birkaçı olarak sıralanabilir. Türk asıllı Antepli Hanefî fakîhi

⁴ Zehebî'nin yaptığı rihleler ve bu seyahatlerde hadis aldığı hocalar hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. (Zehebî, 1985: I, 24-31; Şeyh, 1994: 47-61).

Bedrüddîn el-‘Aynî de bu dönemin önemli muhaddislerinden biridir. Onun ‘*Umdetü’l-Kârî fi Şerhi’l-Buhârî* adlı şerhi önemli Buhârî şerhlerinden biridir. *el-‘İlmü’l-Heyyib fi Şerhi’l-Kelimi’t-Tayyib*, *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, *Mebâni’l-Ahbâr fi Şerhi Meâni’l-Âsâr*, *Meğâni’l-Ahbâr fi Ricâli Meâni’l-Âsâr* da hadislerle alakalı diğer eserleri arasında yer alır. İbn Hacer’in talebelerinden Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî de Hadis ilminde ön plana çıkan ve bu sahada çok sayıda eseri bulunan Memlûkler dönemi âlimleri arasındadır. Telif ettiği hadislerle alakalı eserlerin başında da Zeynüddîn el-‘Irâkî’nin *Elfiye* adlı eserine yazmış olduğu *Fethu’l-Muğîs Şerhu Elfiyeti’l-Hadis* adlı şerh çalışması gelmektedir. *el-Cevâhiru’l-Mükellele bi’l-Ehâdisi’l-Müselsele*, *el-Gâye fi Şerhi’l-Hidâye*, *Şerhu’t-Takrîb*, *el-Makâsîdü’l-Hasene*, *el-İdâh fi Şerhi Nazmi’l-‘Irâkî li’l-İktirâh*, *Bulûğü’l-Emel bi Telhîsi Kitâbi’d-Dârekutnî fi’l-‘İlel*, *el-Kavlü’l-Bedî’ fi’s-Salât ‘ale’l-Habîbi’s-Şefî’* de önemli eserlerindedir. Bu dönemde hadis alanında önemli eserler vermiş olan bir başka âlim de Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed Celâlüddîn es-Suyûtî’dir. Onun Hadis ilmiyle ilgili eserleri arasında *Tedribü’r-Râvi fi Şerhi Takrîbi’n-Nevevî*, *Zevâidü’r-Ricâl alâ Tehzîbi’l-Kemâl*, *el-Medrac ile’l-Müdreç*, *İs‘âfü’l-Mubtî’ bi Ricâli’l-Muvatta’*, *Tezkiretü’l-Mü’tesî bi men Haddese ve Nesîye*, *et-Tevşîh ‘ale’l-Câmi’i’s-Sahîh*, *Câmi’u’l-Mesânîd*, *ed-Dürerü’l-Müntesira fi’l-Ehâdisi’l-Müştehira*, *el-Leâliü’l-Masnû’a fi’l-Ehâdisi’l-Mevdû’a*, *Mirkâtu’s-Su’ûd fi Şerhi Süneni Ebî Dâvûd* zikredilebilir. (Yılmaz, 2008: 45-46).

Memlûkler döneminde hadis ilminin yanında tasavvuf da yaygınlık kazanmıştır. Bunda sultan ve emirlerin büyük desteği de önemli bir rol oynamıştır. Nitekim el-Melikü’z-zâhir Baybars gibi bazı sultanlar şeyhlerine saygı gösteren bir tarikat mensubudur ve mensup oldukları şeyhler adına pek çok zaviye inşa ettirmiştir. (Ayaz, 2015: 126.) Böylece bu dönemde tasavvuf yayınlanmış ve ehl-i tasavvufun ikamet ettiği hangâh, ribat ve zâviyeler çoğalmıştır. Sûfilerin barındığı ve tarikat adabını yerine getirdiği bu müesseseler, bir ibadet ve zikir yeri olmanın yanında, zengin kütüphaneler ihtiva eden birer eğitim-öğretim kurumu özelliğini de taşımıştır. Buralarda tasavvufu birlikte diğer dinî ilimler de okutuluyordu. Geniş kütüphanelerin de yer aldığı bu mekânlarda Fıkıh, Hadis, Tefsir ve Kıraat ilimlerinin yanı sıra Tasavvuf, Tıp, Nahiv ve Sarf ilimlerinde de dersler düzenlenmekteydi. Dönemin önemli âlimleri buralarda ders okutmuş, mesela İbn Hacer bunlardan Şeyhüniyye Hangâhî’nde fıkıh ve hadis dersleri vermiş, Baybarsiyye Hangâhî’nde hocalık yapmış ve bu sonuncusunda imlâ meclisleri de düzenlemiştir. (Kemâlüddîn, 1990: 70-71). Tasavvuf ile meşgul olanlar arasında öneli sayıda kadın da yer almaktaydı. Bu durum onlara yönelik özel ribatlar inşa edilmesini beraberinde getirmişti. Temelde dul kadınların himayesi için tesis edilen bu ribatlarda, tasavvuf eğitimi yanında kadın hocalar tarafından vaaz veriliyor ve fıkıh dersleri yapıyordu. Bunlardan biri olan ve Bintü’l-Bağdâdiyye diye de bilinen Zeyneb bint Ebi’l-Berekât adına inşa ettirilen Bağdâdiyye ribatında, başta Zeyneb bint Ebi’l-Berekât olmak üzere çok sayıda kadın görev yapmaktaydı. Bu ribatta kadınlara vaaz eden, onlara fikhî bilgiler öğreten birileri mutlaka bulunurdu. Makrîzî (ö. 845/1441), orada görev yapan son kişinin Fâtıma bint Abbâs el-Bağdâdiyye (ö. 714/1314) olduğunu kaydetmektedir. Söz konusu ribat özellikle eşlerinden ayrılan kadınlara tahsis edilmişti. Bu kadınlar kocalarına dönünceye veya başka bir erkekle tekrar evleninceye kadar burada korunuyorlardı. Buradaki kadınlara vaaz ederek onları dinî ve ilmî konularda bilgilendirmek üzere devamlı olarak hoca görevlendirilmekteydi. (Makrîzî, 1998: IV, 303). Aynı zamanda önemli bir öğretim yuvası olan bu ribat, hangâh gibi yapıların sayısı oldukça fazlaydı. Makrîzî, Kahire’de mevcut 22 hangâh, 11 ribat ve 25 zâviye hakkında bilgi vermiş, Şam tarihçisi Nu‘aymî ise Dımaşk’taki 29 hangâh, 21 ribat ve 25 zâviyeyi tanıtmıştır. (Nu‘aymî, 1990: II, 109-149). Bu dönemin önemli mutasavvıfları arasında Bedeviyye tarikatının kurucusu Ahmed el-Bedevî, Desûkiyye’nin kurucusu Desûkî ve Şâzeliyye şeyhleri İbn Atâullah el-İskenderî, Muhammed Vefâ eş-Şâzelî ve İbn Vefâ zikredilebilir. (Yığıt, 1991: VII, 305-308).

Kıraat ilminin bu dönemdeki en meşhur temsilcileri arasında İbnü’l-Cezerî (833/1429), Cerâidî, Ca’berî ve Burhânuddîn el-Kerekî gibi isimler zikredilebilir. Endülüslü Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 671/1272), Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344), tefsiriyle büyük şöhret

kazanan İbn Kesîr (ö. 774/1372), *Celâleyn Tefsiri* müellifleri Celâlüddîn el-Mahallî (ö. 864/1459) ve Celâlüddîn es-Suyûtî (ö. 911/1505), İbnü'l-Müneyyir, Abdülazîz ed-Dîrînî, elli tefsiri bir araya getirmeye çalışan İbnü'n-Nakîb el-Makdisî ve İbnü'l-Bârizî (ö. 683/1284) gibi müfessirler, rivâyet, dirayet ve ahkâm tefsirlerinin güzel örneklerinin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuşlardır. (Yılmaz, 2008: 39).

Memlûklerde Fıkıh sahasında da birçok âlim yetişmiştir. Şafîî Fıkıhında 'İzzüddîn b. Abdisselâm, İbn Dakîkî'l-İd (ö. 702/1303), Sadruddîn b. Vekîl, Bedruddîn b. Cemâ'a (ö. 733/1333), İbn Kâdî Şühbe (ö. 851/1447), Takıyyüddîn es-Sübki (ö. 756/1355), Tâcüddîn es-Sübki (ö. 771/1369), İbn Kesîr ve Ömer b. Raslân el-Bülkînî (ö. 805/1402); Hanefî Fıkıhında Osman b. Ali ez-Zeyla'î, Kâkî, Bâbertî, İbnü'z-Ziyâ el-Mekkî, İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457), İbn Kutluboğa (ö. 879/1474) ve İbnü'l-Kerekî; Hanbelî Fıkıhında Tûfi, İbn Teymiyye (ö. 728/1328) İbn Kâdî el-Cebel, Muvaffakuddîn b. Kudâme ve İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350); Mâlikî Fıkıhında Şihâbüddîn el-Karâfi ve Burhânüddîn İbn Ferhûn (ö. 769/1368) bunların en meşhurlarıdır. (Yiğit, 2004a: XXIX, 95).

Memlûkler dönemi İslam Tarihi alanında yapılan çalışmalar açısından da oldukça verimli bir dönem olarak kabul edilmektedir. Bu tarihçilerin bir kısmı genel tarih yazarken bir kısmı da yerel tarih eserleriyle ön plana çıkmıştır. Yerel tarih çalışmalarında Makrîzî ve onun yolunu takip eden İbn Tağrıberdî, Sehâvî ve İbn İyâs özellikle zikredilmelidir. Bu tarihçiler eserlerinde Mısır'ın siyâsî, içtimaî ve iktisadî durumunu geniş bir şekilde anlatmak suretiyle bu sahaya büyük katkıda bulunmuşlardır. Diğer taraftan Mekke, Medine ve Kudüs gibi şehirlerin tarihlerini kaleme alan önemli âlimler de yetişmiştir. Ayrıca Nüveyrî (ö. 733/1333), İbn Fadlullah el-Ömerî ve Kalkaşendî (ö. 821/1418) gibi tarihçiler yazdıkları ansiklopedik eserlerle Memlûkler döneminin “ansiklopediler çağı” olarak tanınmasını sağlamışlardır. (Yiğit, 2004a: XXIX, 95). Ayrıca Memlûkler döneminde Felsefe, Riyâziyyât ve Tabii ilimler alanında da değerli çalışmalar yapılmış ve bu sahalarda önemli âlimler yetişmiştir.

Kadınların İlmî Hayattaki Yeri

Hız. Peygamber döneminden itibaren kadınlar, İslâm dininin sonraki nesillere doğru bir şekilde aktarılması için büyük gayret sarfetmişlerdir. Her zaman aynı düzeyde olmamakla birlikte özellikle VII-X. (XIII-XVI.) asırlar arasında⁵ pek çok kadın muhaddis, küçük yaştan itibaren ilim hayatında yer almış, sadece kendi evlerinde ailesine ve akrabalarına ya da yakın çevresine değil cami, medrese ve dârülhadislerde civar şehirlerden çok sayıda öğrencinin katıldığı ve içlerinde erkeklerin de bulunduğu meclislerde hadis dersleri vermiş, az da olsa eser telif ederek çoğunlukla da talebe yetiştirerek hadis ilminin gelişmesine katkı sağlamışlardır. (Emiroğlu, 2017: 33-34). Memlûkler dönemi açısından meseleye yaklaşılacak olursa, kadınların sosyal hayata katılımlarında Türk kültürünün izleri açıkça görülebilir. Nitekim bazı tarihçiler tarafından Memlûklerin ilk sultanı olarak gösterilen ve Eyyûbî Sultanı el-Melik es-Sâlih'in eşi olan Türk asıllı cariyeye Şecerüddür, son Eyyûbî Sultanı Turanşah'ın öldürülmesinden sonra Memlûkler'in ilk hükümdarı olmuştur. İdareyi ikinci kocası Aybek'e devrettikten sonra da bu konumunu muhafaza etmiş, yönetimde hatırı sayılır bir nüfuz sahibi olmuştur. (Ayaz, 2015: 124; Kortantamer, 2002: V, 406).

Bu dönemin toplumsal yapısında kadınların sosyal statülerini görmek için onlara verilen lakaplara⁶ göz atmak yeterli olacaktır. Memlûk yöneticilerinin hanımlarına büyük bir değer verdiği

⁵ Hız. Peygamber döneminden IX. (XV.) asra kadar kadınların hadis ilmindeki yeri için bkz. (Yılmaz, 2008: 18-32; Eren, 2003: 83-110).

⁶ Daha çok yöneticilerin yakınları olan hanımlara övgü ve yüceltme amaçlı verilen lakapların bir kısmı şunlardır: Bereketü'd-Devle", "Bereketü'l-Mülûk ve's-Selâfîn", "Celâlü'n-Nisâ", "el-Cihetü'l-Kerîme", "el-Cihetü's-Şerîfe", "Zâtü'l-Hicâb", "Hâtûn", "Hond", "el-Celîle", "ed-Dâr", "ed-Dürre", "es-Settâre", "es-Setru'r-Rafi", "Selîletü'l-Mülûk ve's-Selâfîn", "eş-Şerîfe", "el-Afife", "Gusnü'l-İslâm", "Fer'u's-Şecerati'z-Zekiyye", "Kurretü 'Ayni'l-Mülûk ve's-Selâfîn. Çoğunlukla Memlûk sultan ve emirlerinin hanımlarına verilen bu lakaplar yanında kadınlara verilen ve hürmet ifade eden

ve aslen kendilerine mahsus bir şeref unvanı olan “havend (hond)”⁷ lakabını onlar için de kullandıkları bilinmektedir. (Yiğit, 2004b: 132). Gerçi birkaç istisna dışında bu dönemde kadınlar siyasi alanda pek fazla ön plana çıkmamışlardır. Bununla birlikte onların özellikle ilmî, içtimâî, mimarî vb. alanlarda etkin bir rol oynadıkları söylenebilir. Esasen burada söz konusu edilen alanlar birbiriyle yakından ilişkilidir. Mesela, daha önce de temas edildiği gibi dul, boşanmış veya terk edilmiş kadınlar için yaptırılan ribatlar sosyal işlevlerinin yanı sıra buraya sığınan kadınların eğitimlerinde de önemli bir hizmet üstlenmektedir. Keza, medreseler de genellikle ribatların yanında inşa edilmiştir. İnşa faaliyeti de temelde mimarî alanla ilişkilidir. Dolayısıyla Memlükler döneminde gerek yönetime yakın, gerekse malî durumu iyi olan kadınların giriştikleri sosyal ve mimarî faaliyetlerin temelde dönemin ilmî hayatına katkı sağladığı aşikârdır.

Memlükler döneminde inşa edilen eğitim kurumlarının başında yer alan medreselerden bazıları sultan ve emîrlere tarafından anneleri, eşleri ve kızları adına yaptırılmıştır. Bununla birlikte bizzat bu hanımların inşa ettirdiği medreseler mevcut olduğu gibi bunların dışında bazı zengin hanımların yaptırdığı medreseler de bulunmaktadır. Mesela Sultan el-Eşref Şa‘ban b. el-Huseyn’in annesi ve Atabek Olcay el-Yüsufî’nin eşi olan Ümmü’l-Eşref Şa‘ban Hond Berke bint Abdillah (ö. 774/1372), 771/1369 yılında Kahire kalesi yakınlarında Ümmü Sultan Medresesi’ni inşa ettirmiş ve orada hem Şâfiîler hem de Hanefîler için özel dersler düzenlemiştir. Hatta bu medresede dört mezhep için ayrı ayrı dersler tertiplendiği, tasavvuf erbabı için her gün toplantılar yapıldığı, yetimlere de müstakil bir yer ayrıldığı ifade edilmektedir. Dönemin meşhur medreselerinden “el-Medresetü’l-Hicâziyye” Nâsır Muhammed b. Kalavûn’un kızı ve Bektemur el-Hicâzî’nin eşi olan Hond Tatar el-Hicâziyye; “el-Medresetü’s-Sağîra” ise Seyfüddîn Bekçe en-Nâsırî’nin eşi Sitt Aydikin tarafından inşa ettirilmiştir. Meşhur emîrlere Kânbay’ın kızı Fâtıma adına inşa edilen “Fâtıma bint Kânbay Medresesi” de bu kapsamda değerlendirilebilir. Yine, daha sonra temas edeceğimiz hadis âlimi Fâtıma bint Süleyman ed-Dımaşkıyye’nin Suriye’de yaptırdığı birkaç medrese ve Ergun Hâtûn’un Trablusşam’da inşa ettirdiği “Medresetü’l-Hâtûniyye” de varlıklı kadınlar tarafından yaptırılan medreselere örnek olarak buraya ilave edilmelidir. Bütün bunlar bu dönemde sosyal statüsü yüksek kadınların özellikle medrese yapımına büyük önem verdiğini gösterir mahiyettedir. (Kemâlüddîn, 1990: 48). Bu faaliyetler Memlükler döneminde kadınların belki de en etkin biçimde katıldıkları aktivite alanının ilim ve kültür sahası olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim üst sınıf kadınların bu çabaları semeresini vermiş, Memlük toplumunun orta sınıf kadınları arasında okuma-yazma oranında kayda değer bir artış sağlanmıştır. Bu dönemde özellikle Hadis ilmi, kadınlar tarafından en çok sevilen ve ilgi duyulan alanların başında gelmektedir. Memlükler dönemi kadın biyografilerinde çok sayıda kadın muhaddis, râvî ve vaizenin adının geçmesi de bu hususu teyit edici mahiyettedir.

Memlükler döneminde kadınların çeşitli eğitim imkânlarına sahip olmaları hadis başta olmak üzere birçok ilmî sahada kendilerini göstermelerine vesile olmuştur. İlkokul çağına gelen kız çocukları, tıpkı erkek çocuklar gibi mekteplere gönderilmiştir. (Kemâlüddîn, 1990: 29; Yiğit, 1991: V, 749). Diğer yandan, okuma-yazmayı öğrenen gerek kız gerekse erkek çocukların devrin ilmî havasına uygun olarak daha büyüme ve gelişme dönemlerinde ilme teşvik edildiği, ilim meclislerine götürüldüğü ve orada yapılan derslere en azından dinleyici olarak katıldıkları görülmektedir.⁸

lakaplar da bulunmaktadır. “Sittü’l-Hulefâ”, “Sittü’t-Tüccâr”, “Sittü’l-Ulemâ”, “Sittü’l-Fukahâ”, “Sittü’l-Kudât”, “Sittü’n-Nâs”, “Sittü’l-Ecnâs”, “Sittü’l-Vüzerâ”, “Sittü’l-Arab”, “Sittü’l-Benîn”, “Sittü’l-Iyâl”, “Sittü’l-Ehl”, “Sittü’l-Hutabâ”, “Sittü’l-Küll”, “Sittü’l-Mülûk” gibi daha birçok lakap kadınları övmek ve yüceltmek amacıyla kullanılmıştır.

⁷ Hond: Farsça bir kelimedir. Aslı Hudâvend’dir. Manası, efendi (seyyid), emîr (el-emîr) anlamına gelir. Erkek ve kadın için kullanılır. Daha çok “seyyide”, “el-emîre” anlamında kullanımı yaygındır. Memlükler döneminde sadece sultan eşleri ve kızları için kullanılmıştır. (Hasan el-Başâ, 1989: 280).

⁸ Çocukların hadis meclislerine katılmaları ve onların rivâyet ettikleri hadislerin sıhhati meselesi Hadis Usûlü ilminde tartışmalara konu olmuştur. Hicri sekizinci asrın önemli tarihçi ve hadisçilerinden biri olan Zehebî, kendi döneminde hadis meclislerine katılan küçük çocukların semâ kaydında yer almaları konusunda muhaddislerin çok gevşek bir tavır sergilediğini belirtmekte ve bu mekânların çocukların oyun sahasına dönüştürüldüğünden yakınmaktadır. Zira onun aktardığına göre muhaddisler, oyun oynayan ve süt emen çocukların adlarını bile semâ kaydına yazmaktaydılar. Bu da hadis rivâyetinde ciddi bir sıkıntıyı beraberinde getirdiği için eleştiri konusu edilmekteydi. (Sehâvî, 1999: I, 72).

Özellikle ulema ailelerinde çocukların ilim öğrenmeye teşvik edilmesi daha fazla ön plana çıkmaktadır. Öyle ki dönemin meşhur âlimleri, kız olsun erkek olsun çocuklarını küçük yaşlardan itibaren muhaddislerin tertib ettikleri ilim meclislerine götürmüşler ve orada okutulan kitapları rivâyet edebilme hakkını (icâzet) elde etme çabası içine girmişlerdir. (Suyûtî, 1989: II, 5-6). Bu durum Memlûk toplumunu kadın âlimler bakımından oldukça zengin bir konuma getirmiştir. İsmail Yiğit'in naklettiğine göre, dönemin ilim elde etme usulüne uygun olarak kadın âlimlerin büyük çoğunluğu, önemli muhaddis ve âlimleri dinleyebilmek için Mısır ve Şam arasında ilim yolculukları yapmıştır. Neticede dönemin meşhur âlimlerinin büyük bir kısmı kendilerini geliştiren bu kadın hadisçilerden rivâyette bulunmuş ve icâzet almıştır. (Yiğit, 2004b: 141). Nitekim Zehebî, kızı Emetü'l-'Azîz'i (ö. 785/1383) hadis meclislerine getirmiş ve küçük yaşına rağmen İsmâ el-Muta'im gibi bazı muhaddislerden hadis dinletmiş; Ahmed b. Ebî Tâlib el-Haccâr (ö. 730/1330) gibi âlimlerden ders aldırmıştır. Zehebî aynı şekilde torunu Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed'i de dönemin en önemli kadın hadisçilerinden biri olan Zeyneb bint el-Kemâl'in derslerinde hazır bulundurmıştır. Yûsuf b. Abdurrahmân el-Mizzî ise hem eşi hem de çocuklarına kendi eserlerini ve rivâyet ettiği diğer kitapları okutmuştur. Özellikle kendi eseri olan *Tehzîbü'l-Kemâl*'in okunması konusunda aile fertlerine ayrı bir önem göstermiştir. (İbn Hacer, 1998: II, 143- 145). Ebü'l-Fadl Abdurrahmân b. el-Huseyn el-'Irâkî, iki kızı Cüveyriyye (ö. 862/1458) ile Zeyneb'e (ö. 865/1461) bizzat kendisi ders vermiş ve aynı zamanda Ebü'l-Hasen el-Heysemî'den ders aldırmıştır. Aynı şekilde torunu Berke bint Veliyyüddîn Ebû Zur'a'ya da hem kendisi ders vermiş, hem de onu Ebü'l-Abbâs Ahmed b. İbrahim el-Bukâ'î'nin derslerine götürmüştür. (Suyûtî, 1927: 101, 103).

Memlûk döneminde kadın muhaddisler camilerde, kendi veya talebelerinin evinde, bahçelerde hadis meclisleri düzenlemiş ve bazen yalnız bazen erkek hocalarında bulunduğu meclislerde hadis okutmuşlardır. Çok sayıda katılımcının yer aldığı bu meclislerin sonunda bu kadın muhaddisler, dersi dinleyenlere icâzet de vermişlerdir. Ümmü Muhammed Hatice bint Abdurrahman el-Makdisî (ö. 701/1301), Ümmü Ahmed Zeyneb bint Muzaffer b. Ahmed el-Herevî (ö. 709/1309), Sittülarab (ö. 710/1310), Ümmü Ahmed Âişe bint Rızkullah b. İvaz el-Makdisî (ö. 711/1312), kızı Ümmü Ali Fâtıma bint Abdullah b. Ömer el-Makdisî (ö. 734/1333), Habîbe bint İbrâhim b. Abdullah b. Ebû Ömer el-Makdisî (ö. 745/1344) ve Ümmü Abdullah Zeyneb bint Ahmed b. Abdurrahîm el-Makdisî (ö. 740/1339) gibi muhaddisler Memlûkler döneminde hadis meclislerinde ders okutan muhaddislerden bazılarıdır. (Emiroğlu, 2017: 33-70)

Dönemin önemli hadis âlimlerinden İbn Hacer'in doğrudan ya da dolaylı olarak ders aldığı altmışa yakın kadın muhaddis bulunmaktadır. Bu hocalar arasında yer alan Fatıma bint Muhammed et-Tenûhiyye (ö. 803/1401), İbn Hacer'e okutmuş olduğu yüz yetmiş civarındaki eserle bütün hocaları içerisinde önemli bir konuma sahiptir.⁹

Muhaddise, râviye, vâize, şeyha ve şâire gibi ünvanlarla anılan kadın hocaların hemen hepsi ya bir kâdının, şeyhin, hatîbin, hâfızın, muhaddisin ya da bir tarihçinin kızı, kız kardeşi, eşi veya torunudur. Başka bir ifadeyle bu dönemde aile içi eğitim yaygınlık kazanmış, eğitim-öğretim kuşaktan kuşağa geçen bir miras gibi algılanmıştır. Bunun yanında aynı dönemde akrabası olmayan erkek hocalardan ders alan kadınlar da söz konusu olup, bunlar ilmî toplantılara katılmak suretiyle erkeklerden ayrı bir yerde oturarak dersleri takip etme imkânı bulmuşlardır. Dahası, ileride üzerinde genişçe durulacağı gibi, dinî ilim dallarında belli bir seviyeye erişen kadınlar hemcinsleri dışında çok sayıda erkeğe de ders vermişlerdir. (Kortantamer, 2002: V, 408).

Bintü'l-Bağdâdiyye olarak da bilinen Fâtıma bint Abbâs el-Bağdâdiyye gibi birçok kadın muhaddis eğitim ve öğretiminde önemli görevler üstlenmiştir. Bu kadın hadisçi el-Melikü'z-Zâhir Baybars'ın kızı es-Sitt el-Celîle Tizkârbay Hâtûn tarafından 684/1285 yılında adına yaptırılmış olan Bağdâdiyye Ribatı'nda minbere çıkarak kadınlara vaaz vermekle meşhurdu. Onun Fıkıh ilminde oldukça önemli bir birikime sahip olduğu ve Şeyh İbn Ömer gibi âlimler yanında fıkıh dersleri aldığı

⁹ İbn Hacer'in kiraat, sema ve icâzet yoluyla rivâyette bulunduğu kadın hocalar için bkz. (Yılmaz, 2008: 129-191).

kaydedilir. Erkeklerle dinî münakaşalara da girdiği belirtilen Bintü'l-Bağdâdiyye'nin, Sadruddîn el-Vekîl ile hayız konusunda tartıştığı ve ona "Sen bu konuyu ilmen biliyorsun ben ise hem ilmen hem de amelen biliyorum" dediği rivâyet edilir. Hatta vaaz için minbere çıktığında ilk zamanlarda İbn Teymiyye'nin ona engel olmak istediği, ancak gördüğü bir rüya neticesinde İbn Teymiyye'nin bundan vazgeçtiği belirtilmektedir. Daha sonraları karşılaştığı problemleri İbn Teymiyye'ye sorduğu ve İbn Teymiyye'nin onun meseleleri ele alış tarzını ve değerlendirmelerini çok beğendiği ve ondan övgüyle bahsettiği kaydedilmektedir. Dımaşk ve Mısır gibi birçok bölgeden gelen kadınların onun sohbetlerinden istifade etme imkânı buldukları da zikredilmektedir. İbn Receb el-Hanbelî'nin ona yönelik övgüleri olmuştur. Zehebî de onu bir defa ziyaret ettiğini söylemektedir. İlmi, irfanî, ihlâsî, iyiliği emredip kötülükten sakındırması, aza kanaat etmesi gibi özellikleriyle büyük bir kabule mazhar olduğu, sûfi hayatta aşırı gidenleri tenkit ettiği, bid'at ehline karşı çıktığı ve çok sayıda kadına Kur'ân öğrettiği ve hıfzettirdiği onun hakkında nakledilen bilgilerdendir (Ma'tûk, 1997: 62). Zahit bir kadın olan Esmâ bint İbrahim b. 'Arsâ da (ö. 708/1308) hem kadınlara Kur'ân öğretmiş hem de onlara vaaz etmek suretiyle irşat faaliyetlerinde bulunmuştur. (Yılmaz, 2008: 53).

Bu dönemin önemli kadın muhaddislerinden biri olan Sittü'l-'Ulemâ (ö. 712/1312), Derbü'l-Mihrân hangâhının hocalığını üstlenmiş, hayatını kadınlara yönelik vaaz ve irşat faaliyetlerine adanmış ve güzel vaaz etmesi nedeniyle de "Bülbül" diye meşhur olmuştu. Öte yandan, el-Bağdâdiyye ribatı hocalarından Huccâb bint Abdillâh es-Sâlihîyye (ö. 726/1326 buradaki fakir kadınlara hizmetlerinin yanı sıra iyilikleri ve yaptığı hayırlarla da anılmıştır. Onun, hocalık yaptığı ribatta kalan kalan ve kendisini ziyarete gelen kadınlara karşı sevgiyle muamelede bulunduğu da nakledilmiştir. (Kehhâle, 1994: I, 248). Meşhur muhaddis Mizzî'nin eşi Ümmü Fâtıma Âişe bint İbrahim b. Sıddîk ed-Dımaşkiyye de (ö. 741/1340) Memlûkler döneminin kadın muhaddisleri arasındadır. O, Ahmed b. Hibetullah b. Asâkir, Ahmed b. Abdilhamîd b. Abdilhâdî ve Muhammed b. es-Seyyid b. Ebî Lokma'dan *Hadisü Ebî Nasr Muhammed b. Ahmed b. Hârûn*'un yedinci cüzünü semâ yoluyla almıştır. Kendisi Kur'ân'ı hıfzetmiş, çok sayıda kadına da Kur'ân öğretmiştir. (İbn Hacer, 1997: II, 143).

Fıkıh sahasında şöhretiyle bilinen Sittü'l-Vüzerâ bint Muhammed b. Abdilkerîm b. Osmân el-Mârdîniyye el-Hanefiyye (ö. 736/1336) babası sayesinde küçük yaşta İsmail b. ed-Dereci'den *Sünenü Ebî Dâvûd*'un bazı bölümlerini semâ yoluyla almıştır. *Sünenü Ebî Dâvûd*'un geri kalan kısımlarını da Ebû Bekr Muhammed b. Ali b. Kâsım b. el-Büstî'den okumuştur. Onun ders verdiği âlimler arasında Birzâlî gibi dönemin meşhur âlimleri vardır. Bu dönemde Akâid ilminde öne çıkan Seyyide Sârre bint Ömer b. Ahmed b. Ömer el-Makdisiyye de İbn Şâhîn'in *Şerhu Mezâhibi Ehli's-Sünne ve Ma'rifeti Şerâi 'd-Dîn* adlı eserini mütalaa etmiş, 715/1315 yılında Dımaşk'ta Kasyûn'da bulunan evinde bu kitap üzerinden dersler vermiştir. (Ma'tûk, 1997: 62-63). Tarih ilmindeki bilgisiyle dikkat çeken, Âişe bint Abdillâh b. Ahmed et-Taberiyye el-Mekkiyye (ö. 776/1374), dedesi Muhibbüddîn et-Taberî'den ve amcasından icâzetle rivâyette bulunmuştur. Başka âlimlerden de icâzet almış olan Âişe'den icâzetle rivâyette bulunanlar arasında Ebû Hâmid b. Zahîra gibi âlimler bulunmaktadır. Âişe Tarih ilmi yanında diğer ilimlerde de kendisine müracaat edilen âlimlerden biri olmuştur. O, Taberî'nin *Tarih*'i hakkında bir de kitap telif etmiştir. Sehâvî bu kitabı okuduğunu ve çok faydalı bir eser olduğunu söylemektedir. (Ma'tûk, 1997: 63). Tarihçi Makrîzî'nin annesi olan Esmâ bint Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Ali b. Ebi'l-Hasen es-Su'ûdî (ö. 800/1398) zamanın en dindâr, iffetli, zeki ve faziletli kadınlarından biri olmasının yanı sıra yazdığı şiirlerle de tanınmıştır. (Makrîzî, 2002: I, 394-397). Dönemin meşhur âlimlerinden olan Birzâlî'nin kızı Fâtıma bint Kâsım b. Muhammed el-Birzâlî (ö. 731/1331) Kur'ân'ı ezberledikten sonra hadis dersleri almış ve kitap istinsahı ile meşgul olmuştur. Kendi hattıyla *Mushaf-ı Şerîf*, *Sahîhu'l-Buhârî* ve İbn Teymiyye'nin *Kitâbü'l-Ahkâm* adlı eserlerini istinsah ettiği kaydedilmektedir. (İbnü'l-'Imâd, 1986: VIII, 169).

Sonuç

Memlûkler döneminde kadınların ilmî hayatta önemli bir yer işgal etmesi gerek sultanlar, emirler ve onların eş, anne ve kızlarının, gerekse varlıklı bazı kadınların ilme verdikleri destek ve teşviklerle doğru orantılıdır. Esasen bazı tarihçiler tarafından bu devletin ilk sultanı olarak Şecerüddür adındaki Türk kökenli bir cariyenin kabul ediliyor olması, Memlûkler döneminde kadının siyasal konumunu tespit bakımından ufuk açıcudur. Bununla birlikte, Memlûkler'in sonraki dönemlerinde kadınların siyasî hayattan bütünüyle çekildikleri, ancak ilim, kültür ve sanat alanındaki etkinliklerini uzun süre devam ettirdikleri belirtilmelidir. Nitekim başta sultan ve ümera yakınları olmak üzere zengin birçok kadının medrese, hangâh ve ribat gibi eğitim kurumlarının inşa ettirilmesinde ön plana çıktığı görülmektedir. Hatta bu eğitim kurumlarında çok sayıda kadının çeşitli konumlarda istihdam edilmesi, dahası bu kurumların bazılarının tamamen kadınların himaye ve eğitimine tahsis edilmesi de söz konusudur.

Memlûkler'in kadınların eğitime önem verdiği duyarlı davrandığı, özellikle dinî ilimlerde ayırım yapmadan çocuklara gereken eğitimin verilmesi hususunda istekli olduğu görülmektedir. Nitekim bu dönemde çocuklar hem ilk mektep hüviyetindeki "küttâb" adı verilen okullara gönderilmiş, hem de evlerde ya da medreselerde tertip edilen ilim meclislerine götürülmüşlerdir. Bu noktada, ailelerin çocuklarına dönemin âlimlerinden ileride rivâyette bulunabilmek amacıyla icâzet talebinde bulunmalarının, bilhassa kadınların ilmî hayatın içinde yer almalarına önemli katkılar sağladığını ifade etmek gerekir. Kaynaklarda özellikle 1-5 yaş arası çocuklara icâzet alındığına dair oldukça fazla malûmat bulunması bu hususu teyit etmektedir.

Memlûkler döneminde hadis okuma ve icâzet alma hususunda gözlenen farklı hocalarla iletişime geçme hususu sadece çocuklarla sınırlı kalmamış, bu durum yetişkin kadın âlimlerde de görülmüştür. Bu çerçevede hadis tahammül ve edası açısından dönemin kadın hadisçilerinin öncelikle kendi bölgelerindeki hocalardan istifade yoluna gittikleri, bunun yanında diğer yörelerden kendi bölgelerine gelen âlimlerden de ders aldıkları görülmektedir.

Kaynakça

- 'Aynî, M. (1998). *es-Seyfü'l-Mühenned fî Sîreti'l-Meliki'l-Müeyyed*. thk. Muhammed Şeltût-Muhammed M. Ziyâde, Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye.
- Âşûr, S. A. (1992). *el-Müctema 'u'l-Mısri fî asri selâtîni'l-Memâlik*. Kahire: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye.
- Ayaz, F. Y. (2015). *Memlûkler (1250-1517)*. İstanbul: İsam Yayınları.
- Aydınlı, A. (1991). Amre bint Abdurrahmân. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c. 3, ss. 95-96). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Birzâlî, K. (2006). *el-Müktefî 'alâ Kitâbi'r-Ravzateyn*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye.
- Düzenli, A. (2018). Memlûkler Döneminde Medreseler (648-923/1250-1517). *Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans*, ed: Fuat Aydın vdğr., İstanbul: Mahya Yayınları.
- Emiroğlu, N. (2017). "Kadınların Hadis Okuttuğu Mekânlar: el-Câmiu'l-Muzafferî Örneği". *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (37): 33-70.
- Emiroğlu, N. (2019). *Türk (Bahrî) Memlûklerde Hadis İlmi (Hicri VII-VIII. Asırlar)*. Yayınlanmamış doktora tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Eren, M. (2003). "Kadınların Hadis İlmine Katkıları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 44(1): 83-110.

- Hasan el-Bâşâ. (1989). *el-Elkâbü'l-İslâmiyye fî't-Tarih ve'l-Vesaik ve'l-Âsâr*. Kahire: ed-Dâru'l-Fenniyye.
- Hüseynî, M. (1998). *Zeylü Tezkireti'l-huffâz li'z-Zehebî*, (*Zeylü Tezkireti'l-huffâz* içinde). thk. Zekeriyya Ümeyrât, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Habîb, H. (1982). *Tezkiretü'n-nebih fî eyyâmi'l-Mansûr ve benih*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb.
- İbn Hacer, A. (1994). *el-Mecma'u'l-müesses li'l-Mu'cemi'l-müfehres*. I-IV, thk. Yûsuf Abdurrahmân el-Mer'aşlî, Beyrut: Daru'l-Ma'rife.
- İbn Hacer, A. (1997). *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine*. I-IV, thk. Abdülvâris M. Ali, Beyrut.
- İbn Hacer, A. (1998). *İnbâü'l-gumr bi ebnâi'l-'umr*. I-IV, thk. Hasan Habeşî, Kahire.
- İbn Râfi', M. (1982). *el-Vefeyât*. nşr. Salih Mehdî Abbâs-Beşşâr Avvâd Ma'rûf, I-II, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- İbnü'l-İmâd, A. (1993). *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, I-X, thk. Abdülkadir el-Arnaûd, Mahmûd el-Arnaûd, Dimaşk.
- İbnü'l-Verdî, Ö. (1996). *Târîhu İbni'l-Verdî (Tetimmetü'l-muhtasar fî ahbâri'l-beşer)*. I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İsnevî, A. (1987). *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*. thk. Kemâl Yusuf el-Hût, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Kalkaşendî, A. (1922). *Subhü'l-a'sâ fî sinâ'atil-inşâ*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısıriyye.
- Kehhâle, Ö. R. (1994). *A'lâmü'n-nisa fî 'âlemey el-'arab ve'l-İslâm*. I-V, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Kemâlüddîn, M. (1990). *el-Hareketü'l-'ilmiyye fî Mısr fî devleti'l-Memâlîki'l-Çerâkise*. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb.
- Kettânî, M. A. (1982). *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyahât ve'l-müeselselât*. thk. İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.
- Koprâman, K. Y. (1992). Memlûkler Döneminde Mısır'da Sosyal Hayat. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VII, İstanbul.
- Kortantamer, S. (2002). Memlûk Toplumunda Kadını. *Türkler*, V, Ankara, s. 406-413.
- Kütübî, M. (1973). *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-zeyl 'aleyhâ*. thk. İhsan Abbâs, I-V, Beyrut: Dâru Sâdr.
- Ma'tûk, S. Y. (1997). *Cuhûdü'l-Mer'e fî rivâyeti'l-hadîs*. Beyrut: Daru'l-Beşairi'l-İslâmiyye.
- Ma'tûk, S. Y. (2000). *İlmü'l-hadîs fî Mekketi'l-Mükerreme hılâle'l-asri'l-Memlûkî 648-923*. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân.
- Makrîzî, A. (1998). *Kitâbü'l-mevâiz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hitat ve'l-âsâr (el-Hitat)*. I-IV, thk. Halil el-Mansûr, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Makrîzî, A. (2002). *Dürerü'l-'ukûdi'l-ferîde fî terâcimi'l-a'yâni'l-müfîde*. I-IV, thk. Mahmûd el-Celîlî, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.
- Nebbâhîn, A. S. (1981). *Nizâmü't-terbiyyeti'l-İslâmiyye fî asri devleti'l-Memâlîk fî Mısr*. Dâru'l-Fikri'l-'Arabî.
- Nu'aymî, A. (1990). *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*. I-II, Beyrut.

- Özkan, H. (2012). *Memlûklerin Son Asrında Hadis*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Safedî, H. (2000). *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaût, Türkî Mustafa, I-XXIX, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Sehâvî, M. (1997). *el-Cevahir ve'd-dürer fî tercemeti şeyhi'l-İslâm İbn Hacer*. I-III, thk. İbrahim Bâcis Abdülmecîd, Beyrut: Dâru İbn Hazm.
- Sehâvî, M. (t.y.). *ed-Dav'ü'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'*. I-XII, Kahire.
- Suyûtî, A. (1927). *Nazmü'l-'ikyân fî a'yâni'l-a'yân*. thk. Philip K. Hittî, Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye.
- Suyûtî, A. (1989). *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. I-II, thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Suyûtî, A. (1997). *Hüsnü'l-muhâdara fî ahbâri Mısır ve'l-Kâhira*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Şevkânî, M. (1348). *el-Bedrü't-tâli' bi-mehâsini men ba'de'l-karni's-sâbi'*. I-II, Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî.
- Şeyh, A. (1994). *el-Hâfiz ez-Zehebî*. Dimaşk: Dâru'l-Kalem.
- Tâceddin es-Sübkî, A. (1992). *Tabakâtü's-şâfi'iyyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmud Muhammed Tanâhî-Abdülfeţâh Muhammed el-Hulv, Kahire: Dâru'l-Hicr.
- Yılmaz, M. (2008). *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Yiğit, İ. (1991). *Siyasî-Dinî-Kültürel Sosyal İslâm Tarihi: Memlûkler*. İstanbul: Kayıhan Yayınevi.
- Yiğit, İ. (2002). "Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine Genel Bir Bakış". *Türkler*. V, s. 748-756, Ankara.
- Yiğit, İ. (2004a). Memlûkler. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c. 29, ss. 90-97). Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yiğit, İ. (2004b). "Memlûkler Zamanında (1250-1517) Kadın". *Diyanet İlmî Dergi*. 40(2): 131-144.
- Yiğit, İ. (2015). *Memlûkler*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Yusuf el-Attârî, C. (2010). *Hareketü't-te'lifi'l-ilmî fî Mısır ve's-Şam fî'l-asri'l-Memlûkî el-evvel*. Amman: Dâru'l-Fikr.
- Zehebî, M. (1985). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şu'ayb el-Arnaût vdğr., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Zehebî, M. (1988). *el-Mu'cemü'l-muhtas bi'l-muhaddisîn*. thk. Muhammed el-Habîb el-Heyle, Taif: Mektebetü's-Sıddîk.
- Zehebî, M. (1990). *Mu'cemü şüyûhi'z-Zehebî*. thk. Rûhiyye Abdurrahman es-Süyûfi, Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye.